

Szostakowski, Stanisław

Litwini pruscy od końca XVIII do początków XX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-4, 41-53

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Szostakowski
Litwini pruscy od końca XVIII do początków XX wieku

**POŁOŻENIE LUDNOŚCI LITEWSKIEJ W PRUSACH WSCHODNICH
OD KOŃCA XVIII DO POŁOWY XIX W.**

Po podbiciu Prus i przekroczeniu Niemna przez Krzyżaków na podbitych terenach rozpoczęła się planowa kolonizacja niemiecka. Prawie równolegle w czasie, na terytorium dawnej Skalowii i Nadrowii, zaczęła przenikać ludność litewska¹. Największe natężenie kolonizacji litewskiej w kierunku wybrzeża morskiego przypada na okres od 1450 do 1750 r. W początkach XVIII w. zasięg ludności litewskiej w Prusach Wschodnich dochodził do Pregoty². Znalazło to odbicie w nazwach administracyjnych. Już od XVI w. tereny między Niemnem a Pregotą i Zalewem Kurońskim a Gołdapią nazywano „Pruską Litwą”³. W 1714 r. założono w Tyłży Kamerę litewską, a od 1724 r. Pruska Litwa była przez dłuższy czas administrowana przez „Kolegium Deputacji dla Litwy” (Deputationskollegium für Litauen). A chociaż w 1818 r. departament litewski przemianowano na rejencję gabińska, to jeszcze po tym podtrzymano litewską nazwę, a „Litwa Pruska” otrzymała własne ministerium w centralnej administracji pruskiej. W ten sposób podkreślano zawsze szczególnie charakter tego terytorium⁴. Nazwa „Litwa Pruska” w stosunku do powiatów wschodniopruskich nad Niemnem przetrwała jeszcze — zwłaszcza w publikacjach nieurzędowych — aż do drugiej połowy XIX w.⁵

„Grzeczny naród litewski”⁶ tej prowincji cieszył się od dawna wolnością mowy i szkoły. Rozporządzenia książęce (Jerzego Fryderyka 1578—1579), jak i królewskie ustawy pruskie (Fryderyka Wilhelma I 1705, Fryderyka Wielkiego 1747, 1777) dla Pruskiej Litwy pisano w języku litewskim⁷. Urzędy świeckie, jak i kościelne obsadzano ludźmi posługującymi się językiem litewskim. Fryderyk Wilhelm I założył wiele szkół elementarnych, w których uczono po litewsku, a poza tym istniały szkoły z językiem wykładowym niemieckim i litewskim. Po litewsku uczono w tyłżyckiej szkole powiatowej, a w 1723 r. założono w Królewcu Teologiczno-Nauczycielskie Seminarium dla Litwinów. W 1802 r. w 50 kościołach Pruskiej Litwy wygłaszano kazania po litewsku; wyłącznie w tym języku, lub obok języka niemieckiego i polskiego. Tylko szkoła litewskiego uczono w 26 szkołach, w 240 litewskiego i niemieckiego, a w 14 szkołach litewskiego, niemieckiego i polskiego⁸.

---

¹ Stan badań na ten temat referuje autor niniejszego w artykule *Początki prasy litewskiej w Prusach Wschodnich na tle kształtowania się litewskiego ruchu narodowego w XIX w.*, w: *Z dziejów prasy Prus Wschodnich do 1939 r.*, pod red. B. Koziełło-Poklewskiego, Olsztyn 1988, ss. 25—29.

² S. Konarol, *Kłajpeda*, odbitka z kwartalnika „Sprawy obce”, Warszawa 1930, zesz. 5, s. 4.

³ Patrz M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1885; W. Storosta, *Geschichte Litauens*, Tilsit 1921.

⁴ V. Kaupas, *Die Presse Litauens unter Berücksichtigung des nationalen Gedankes und der öffentlichen Meinung*. T. 1, *Vom Anfang bis zum Jahre 1904*, Kłajpeda 1934, s. 93.

⁵ E. Martuszewski, *Polscy i niepolscy Prusacy. Szkice z historii Warmii i Mazur*, Olsztyn 1974, s. 71.

⁶ „Das brave litauische Volk”: Kaupas, op. cit., s. 93.

⁷ M. Biržiška, *Mūsų rastu istorija*, Kaunas 1920, s. 20.

⁸ E. Martuszewski, *Koncepcja zgermanizowania Litwinów pruskich, opracowana i przyjęta do realizacji w latach 1802—1803*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1979, nr 4, s. 458.

Wielkie tradycje miało tu także litewskie słowo drukowane. Drukowano książki litewskie o treści religijnej, których autorami byli zwykle niemieccy pastorzy znający w pewnym stopniu język litewski. W 1547 r. Martynas Mažvydas przetłumaczył na język litewski katechizm Lutra, a w 1653 r. ukazała się pierwsza gramatyka języka litewskiego opracowana przez Daniela Kleina z Tyłży. W końcu XVIII w. pruski Litwin Krystian Donelaitis napisał głośny poemat *Metai*, który ma ogromne znaczenie dla literatury litewskiej jako utwór budzący uczucia narodowe⁹. Jednak język litewski i wydawane w nim publikacje nie mogły rozwijać się w Prusach Wschodnich bez ograniczeń. Władzom chodziło przede wszystkim o to, by dotrzeć do najszerzych warstw ludności. Aby krzewić wśród nich zasady pruskiego wychowania obywatelskiego: posłuszeństwa wobec króla i Kościoła. Dlatego — zdaniem historyka literatury litewskiej — wiele prac powstałych na Litwie pruskiej w XVII i XVIII w. nie doczekało się druku¹⁰.

Mimo pewnych swobód germanizacja Litwinów pruskich czyniła postępy już w XVIII w.¹¹ Etnicznych Litwinów określano jako Prusaków, członków „narodu pruskiego” (nie odróżniając ich od Niemców i Mazurów¹²), co wynikało zresztą nie tyle z polityki germanizacji, ile z pruskiego poczucia regalizmu. Wyróżniano ich terytorialnie, co znalazło wyraz w używanej od 1818 r. nazwie rejencji gabińskiej — „Königlich Preussisch Litauische Regierung”¹³. Bardziej jednak niż różnice terytorialne władze pruskie akcentowały łączność poddanych z państwem, przy czym pojęcie „Prusy”, rozciągano na całe terytorium rządzone przez Hohenzollernów. Sprawy narodowe traktowano czasem niekonsekwentnie, gdyż choć najczęściej postrzegano się terminem „naród pruski”, zdarzały się i wypowiedzi (w XVIII w.) o koegzystencji w Prusach Wschodnich narodów niemieckiego, polskiego i litewskiego¹⁴.

Autor słownika niemiecko-litewskiego z XIX w., pastor Mielcke¹⁵, tak charakteryzował rozmieszczenie ludności prusko-litewskiej w początkach stulecia: „Wewnątrz granic dawnych Prus Wschodnich, w tym rejonie, który obejmuje 5 dawnych kapitanatów (Hauptämter) [za czasów Kolegium Deputatowego na Litwie] o nazwie: Klajpeda, Tyłża, Ragneta, Labiawa i Wystruc oraz w kilku wokół położonych miejscowościach, mowa litewska używana jest przez chłopstwo autochtonskie (gemeinen Mann). W niektórych okolicach wspomnianego rejonu są starzy mieszkańcy mocno wymieszani z kolonistami niemieckimi; w innych mieszkają Litwini prawie zupełnie jeszcze sami, szczególnie w Klajpedzkim i w paśmie ziemi przy granicy wschodniej, gdzie często w 20 wsiach położonych szeregowo z trudem znajdzie się jednego Niemca”¹⁶. Nathan Friedrich Ostermayer¹⁷ stwierdza: „[tutaj] było tysiące Litwinów, którzy nie rozumieli ani słowa po

⁹ Poemat Donelaitisa wydał w 1818 r. w języku niemieckim Ludwik Rhesa: *Das Jahr in vier Gesängen, ein ländliches Epos aus dem Lithauischen des Christian genaue Donaleitis in gleichem Versmaas (hexametren) in Deutsche übertragen von D. L. Rhesa, Prof. d. Theologie, Königsberg 1818*.

¹⁰ Z. Skoberski, *Historia literatury litewskiej*, Wrocław 1986, ss. 23—24.

¹¹ Świadczy o tym znamienne fragment poematu Donelaitisa: „Gdzieście to wy się podziali, Kochane czasy litewskie, kiedy w Prusach nikt po niemiecku jeszcze nie umiał?” cyt. za J. J. Ossowskim, *Szkice etnograficzne z pruskiej Litwy ostatnich trzech wieków*, Wędrowiec, 1882, nr 1, s. 2.

¹² J. Jasiński, *Poczucie regalistyczne, wyznaniowe i językowo-etniczne Mazurów w XIX wieku (do 1870 roku)*, KMW, 1985, nr 3—4, s. 257. Patrz także J. Tazbir, *Polska świadomość narodowa XVI—XVII wieku*, w: *Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czechów i Słowaków*, red. R. Heck, Wrocław 1976, s. 43.

¹³ Również po względem terytorialnym, a nie etnicznym pojmował termin „Litwini” król Fryderyk Wilhelm III, gdy wzywał Litwinów obok Brandenburczyków, Prusaków, Ślązaków i Pomorzan do chwycenia za broń w 1813 r.: J. Jasiński, op. cit., s. 257.

¹⁴ J. Jasiński, op. cit., ss. 258—259.

¹⁵ Daniel Friedrich Mielcke (1739—1818), kantor, tłumacz i poeta. Studiował na uniwersytecie królewieckim.

¹⁶ Cyt. za V. Kaupasem, op. cit., ss. 94—95.

¹⁷ Nathan Friedrich Ostermayer (1784—1846), absolwent Uniwersytetu Królewieckiego, pastor i nauczyciel, wydawca pisma „Nusidavimai Dievo Karalystėje” (1823—1824).

niemiecku”¹⁸. Zwraca przy tym uwagę na nowe zjawisko: lituanizacji Niemców w okolicach litewskich, bądź odrodzenia litewszczyzny wśród zgermanizowanych Litwinów: „Ja znalazłem Litwinów, których dziadowie jeszcze byli Niemcami, wnukowie przeciwnie, całkowicie przeszli do litewskiej narodowości”¹⁹.

Według statystyki pruskiej w 1825 r. w rejencji królewieckiej i gabińskiej miało zamieszkiwać 148 242 Litwinów²⁰.

Ludność litewska nadal cieszyła się uznaniem dworu i administracji z powodu „bezgranicznego poszanowania króla obok miłości ojczyzny”²¹, ale załaski konfliktu zostały posiane już w XVIII w. Polityka osadnicza rządu pruskiego, wprowadzenie powszechnego obowiązku służby wojskowej i obowiązku szkolnego oraz centralizacja administracji wpływały niekorzystnie na położenie Litwinów. Koloniści niemieccy w większości byli wspomagani gospodarczo przez rząd, natomiast starym mieszkańcom prowincji ograniczano dawne swobody obywatelskie²². Władze pruskie opracowały i przyjęły do realizacji w latach 1802—1803 długofalowy program asymilacji elementu litewskiego w Prusach²³. W piśmie skierowanym 22 sierpnia 1802 r. przez ministra finansów Fryderyka Leopolda von Schröttera do ministra sprawiedliwości Juliusza Eberharda von Massowa, zarządzającego wówczas resortem oświaty, Schrötter powołuje się na słowa Fryderyka Wilhelma III, który w czasie podróży przez prowincję litewską zauważył „powstawanie licznych nieporozumień z powodu tego, że część ludzi posługuje się innym językiem, niż język ich przelożonych”²⁴. Król polecił Schrötterowi, aby ten uzgodnił z Massowem, „w jakiej mierze w stopniowy sposób wyłączyć całkowicie mowę litewską z użycia przez zmniejszenie liczby szkół litewskich, aby usunąć te nieporozumienia i ze względu na rozwój kultury tamtejszych mieszkańców”²⁵. Massow od siebie dodawał, że język litewski nie może być traktowany tak jak polski, gdyż językiem polskim mówi się powszechnie²⁶, i jest to język narodowy, natomiast mieszkańcy prowincji litewskiej to w połowie Niemcy, a i Litwini mający jakiegokolwiek wykształcenie mówią po niemiecku lub przynajmniej język ten rozumieją. Język litewski nie jest językiem narodowym, nie napisano w nim niczego poza najbardziej niezbędnymi książkami religijnymi i mało czytaną gramatyką. Minister zwracał uwagę, że mowa litewska dawno by znikła, gdyby państwo nie wspomagało litewskich kościołów i szkół. Nie proponując zatem żadnej gwałtownej operacji wnioskował wstrzymanie środków, od dawna łożonych przez państwo, które przyczyniały się do zachowania tej mowy²⁷.

Zadanie postawione przed pruską administracją nie było łatwe. Litwini uwielbiając króla jak istotę półboską nazywali go wprawdzie „Wieszpats”²⁸, ale — jak pisze Zöllner — do niemieczyzny żywili „wielką odrazę”: (*grosse Abneidigung*) i nawet znający

¹⁸ N. F. Ostermeyer, *Ist es anzuraten die litauische Sprache zu verdrängen und die Lithauer mit den Deutschen zu verschmelzen?* Gumbinnen 1818, s. 17.

¹⁹ Ibidem, s. 17. Zjawisko to nie dziwi na przełomie XIX i XX w. kiedy obustronne opcje zdarzały się często, ale w odniesieniu do XVIII w. budzić musi wiele znaków zapytania.

²⁰ A. von Haxthausen, *Die ländliche Verfassung in der Provinzen Ost- und Westpreussen*, Abt. 1, Königsberg 1839, ss. 82, 85; E. Martuszewski, *Koncepcja*, ss. 443—444 szacuje liczbę Litwinów zamieszkałych w Prusach Wschodnich na początku XIX w. na około 200 000.

²¹ V. Kaupas, *op. cit.*, s. 95.

²² Ibidem, s. 94.

²³ E. Martuszewski, *Koncepcja*, s. 458. Odbiciem tych planów była książka pedagoga J. F. Zöllnera, *Ideen über National Erziehung besonders in Beziehung auf den Preussische Staat*, Berlin 1804; zob. St. Szostakowski, *Początki prasy litewskiej*, s. 30.

²⁴ Cyt. za E. Martuszewskim, *Koncepcja*, s. 443. Pismo zostało zatytułowane „w sprawie wytepienia mowy litewskiej” (*wegen Ausrottung der Litauische Sprache*).

²⁵ E. Martuszewski, *Koncepcja*, s. 444.

²⁶ Pruski minister miał tu na względzie tereny przyłączone do Prus w III rozbiórce Polski.

²⁷ E. Martuszewski, *Koncepcja*, ss. 444—445.

²⁸ Lit. pan, władca, tym mianem określano również Boga. Zob. J. J. Ossowski, *op. cit.*, s. 22.

niemiecki, zachowywali się tak, jakby nic nie rozumieli²⁹. Czas robił jednak swoje. Oddziaływanie asymilacyjne na Litwinów pruskich przejawiało się w dwóch postaciach: wychowania ludności, jak dotąd, w duchu patriotyzmu pruskiego i lojalizmu oraz konkretnej akcji germanizacyjnej. Wojny napoleońskie wywołały wśród Niemców wschodniopruskich ożywienie nastrojów patriotycznych, co zapewne nie ominęło również Litwinów. Bardziej jednak niż wojny, poczucie przynależności do wielkiego państwa Hohenzollernów kształtowały szkoła, Kościół, wojsko i biurokracja urzędnicza, a także paternalistyczny charakter rządów sprawowanych przez Fryderyka II oraz Fryderyka Wilhelma III³⁰. Jednocześnie władze stopniowo wprowadzały elementy germanizacyjne do polityki szkolnej. Wychodzono z założenia, że najbardziej skutecznym narzędziem germanizacji jest nauczyciel, dlatego w 1817 r. rejencja gabińska przyznała nauczycielom uczącym języka niemieckiego dodatkowe wynagrodzenie. Germanizacja wywołała protest nie wśród samych Litwinów, lecz wśród ich wschodniopruskich przyjaciół. W obronie języka litewskiego wystąpił wspomniany Ostermeyer, który w 1818 r. w piśmie do „Publiczności” (Offentlichkeit) oraz do Ministerium Litewskiego ostro zganił tych, którzy chętnie widzieliby wyrugowanie tego języka. „Należałoby sobie życzyć — powiedział — by wszyscy ci ludzie, których przyjmuje na swoje łono prowincja Litwa dając im chleb i honor, przyjęli jako własny tamtejszy język narodowy. Ale niestety, należy to do pobożnych życzeń. O wiele wygodniej natomiast liczyć litewskie dochody, jeść litewski chleb, bez uczenia się mowy litewskiej. Aby to zatuszować, gardzi się litewską mową, chętnie widząc jej wyrugowanie łącznie z wyrugowaniem narodowości (verachtet die lithauische Sprache und wünscht sie zugleich mit der Nation ausgerottet zu sehen)”³¹. Były i inne wystąpienia, nie miały one jednak większego wpływu na bieg spraw narodowościowych. Nie docierały do ludności, nie organizowały jej oporu. Niechęć ludności litewskiej kierowała się wprawdzie przeciw obcym i narzucaniu obcego języka, ale nie przeciw zwierzchności i królowi. Nie pamiętano, jakby, że to właśnie zwierzchność narzuca nowe przepisy w szkole³². Świadomość narodowa Litwinów w pierwszej połowie XIX w. nie była jeszcze ukształtowana i oddziaływały na nią rozmaite czynniki: patriotyzm pruski, separatyzm plemienny, ale i niejasno uświadomiana wspólnota językowa i etniczna z rdzenną Litwą. Na Małą Litwę docierały również wpływy polskie. Nawet folklor Pruskiej Litwy zawierał akcenty polskie. Wszystko to spowodowało, że proces budzenia się świadomości narodowej Litwinów pruskich praktycznie został zapoczątkowany dopiero w drugiej połowie XIX w., a i wówczas podlegał licznym hamulcom i ograniczeniom.

POCZĄTKI NIEMIECKO-LITEWSKIEGO I LITEWSKIEGO RUCHU WYDAWNICZEGO W PRUSACH WSCHODNICH

W stosunku zupełnie nieproporcjonalnym do stanu świadomości narodowej Litwinów pruskich i do sytuacji społeczno-politycznej na Małej Litwie pozostawał rozwijający się tam w XIX w. ruch wydawniczy. U jego genezy widnieją dwie okoliczności:

²⁹ Uwagi Zöllnera z 19 września 1802 r. na temat podróży odbytej u boku Massowa: Martuszewski, *Koncepcja*, s. 447.

³⁰ J. Jasiński, op. cit., s. 266, zwraca uwagę na jedno ze źródeł kultu panujących w monarchii pruskiej: wizyty królewskie w Prusach Wschodnich. „Jak — spotkania z królem nie miały czynić wrażenia, skoro wszystkie szkoły i wioski na trasie jego przejazdu przez długie tygodnie solidnie się do tego przygotowywały, a później zdobiono chaty, szkoły i kościoły kwiatami, girlandami, wystawiano bramy triumfalne, dekorowano sztafarami, w kościołach bito w dzwony —, a królewska para wszędzie się zatrzymywała, łaskawie zamieniała kilka słów z prostymi ludźmi. To rzeczywiście powodowało entuzjazm i uniesienie dla panującego”.

³¹ N. F. Ostermeyer, op. cit., s. 21.

³² Nasilenie germanizacji przyniosła zwłaszcza instrukcja rejencji gabińskiej z 25 marca 1834 r., kiedy to w szkołach Pruskiej Litwy wprowadzono naukę języka niemieckiego w wymiarze od 8 do 12 godzin tygodniowo

wspomniane już tradycje słowa drukowanego na Pruskiej Litwie i wzrost zainteresowania językiem i kulturą litewską wśród twórców i badaczy niemieckich w końcu XVIII i w XIX w.

Okoliczność pierwsza wiąże się z działalnością pastorów ewangelickich, którzy na potrzeby swych gmin publikowali różne wydawnictwa w języku litewskim. W jednym z nich wśród nich obydziły się chęci poznania bliżej kraju i jego stosunków, wydobycia na światło dzienne obyczajów i języka ludności, co owocowało — jak pisze Ossowski — „znaczna liczbą opisów dotyczących się kraju i ludu” i pracami wokół języka litewskiego, jak gramatyki, słowniki, zbiory pieśni, podań, przysłów litewskich³³. Kaupas uważa, że Kościół protestancki na Pruskiej Litwie w przeciwieństwie do Kościoła katolickiego na Wielkiej Litwie pełnił od początku funkcję „protektora mowy litewskiej” i „stróża charakteru narodowego”, później dopiero działał w przeciwnym duchu. Poza tym Kościół protestancki był „wielkim twórcą nauki” (Bildner) „W połączeniu ze szkołą umożliwił Litwinowi pruskiemu niezakłócony współudział w rozkwicie kulturalnym państwa pruskiego”³⁴. Abstrahując od tych wyidealizowanych ocen potwierdzić należy, że w zasadzie poza pastorami nie spotykamy wśród pierwszych prusko-litewskich pisarzy, tłumaczy i wydawców przedstawicieli żadnej innej grupy społeczno-zawodowej. Najdawniejsze prace informujące o życiu i obyczajach Litwinów pruskich, to kronika Praetoriusa³⁵, obszerne dzieło Lepnera³⁶ i poemat Donelaitisa³⁷. Lepner, mimo obszernych opisów życia rodzinnego i społecznego Litwinów pruskich, nie daje — zdaniem Ossowskiego — wiarygodnego ich obrazu, gdyż jest tendencyjny³⁸. Johann Gottfried Herder jako pierwszy, w 1778 r., zwrócił uwagę świata, w swoich *Stimmer der Völker in Liedern*, na bogatą wartość nastrojową litewskich pieśni — dain (der dainos), a Goethe uważał jedną z litewskich dain za tak uroczą, że wpłótł ją w swój wodewil *Die Fischerin*. Litewskimi pieśniami ludowymi interesował się także Lessing³⁹. Z kolei w XIX w. językoznawcy, tłumacze i folklorysty niemieccy: F. Kurschat, L. Rhesa, A. Schleicher, G. Sauerwein, A. Bezenberger, G. Nesselmann, E. J. Gisevius i inni oddali duże usługi językowi litewskiemu tworząc jego naukowe podstawy. Zainteresowanie badaczy niemieckich wygasającym, ich zdaniem, narodem i jego mową posłużyło później wielu niemieckim historykom za jedno z wielu uzasadnień dokonującej się rzekomo samorzut-

---

i obowiązku nauczania wszystkich przedmiotów w języku niemieckim. Na synodach z inicjatywy pastorów polskich i litewskich podejmowano niejednokrotnie uchwały, aby nie wprowadzać języka niemieckiego tam, gdzie przeważają język polski i litewski. W 1842 r. uzyskano koncesję władz, aby „nauki religii w szkołach, do których uczęszczają jedynie dzieci rodzin o języku ojczystym jak kościelnym litewskim lub polskim, udzielać — tylko po litewsku lub po polsku”: zob. *Die polnische Sprachfrage in Preussen*, Leipzig 1845, ss. 111—113; S. Szostakowski, *Polityka germanizacyjna państwa pruskiego i walka o język polski do 1870 r.*, w: *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukasiewicz, Olsztyn 1985, s. 367.

³³ J. J. Ossowski, op. cit., s. 22; por. V. Kaupas, op. cit., s. 5.

³⁴ V. Kaupas, op. cit., s. 5.

³⁵ Matthaeus Praetorius (1635 — ok. 1704). Kształcił się na uniwersytetach w Królewcu i w Rostoku. Napisał *Deliciae prussicae oder Preussische Schaubühne, darin vorgestellt wird alles dasjenige, was zur Wissenschaft der Preussischen Historie erfordert wir... ausgeferligt von M. Matthaeus Praetorius von der Memel, Königl. Mayest. in Pohlen Historiographen und Secretario*. Kronika, przechowywana w Królewcu, drukowana była tylko w fragmentach. Praetorius w 1684 r. zmienił wyznanie i udał się do Gdańska. Jest autorem również kilku utworów w języku litewskim.

³⁶ Theodor Lepner (1633—1691). Studiował na uniwersytecie królewieckim i uniwersytetach niemieckich. Pastor w Budwitzach na Litwie Pruskiej. Autor pracy *Littauer oder Vorstellung der Nahmens — Herleitung, Kind — Tauffen, Hochzeit, Leibes und Gemüthsbeschaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Ackerbau, Speise und Tranck, Sprachen, Gottesdienst, Begräbnisse und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preussen, kirtzlich, zusammen, etragen von Theodoro Lepner, ersten Pfarrer der Deutschen und Littauischen Gemeinde Götz in Budwitz. Im Jahr nach dem werthen Heylandes Geburt 1690*, Danzig 1744.

³⁷ Na tych głównie autorach opart swoje szkice J. J. Ossowski.

³⁸ J. J. Ossowski, op. cit., s. 23.

³⁹ V. Kaupas, op. cit., s. 97.

nie germanizacji Litwinów pruskich. Prawda była taka, że niemiecki mecenat nad językiem i kulturą, choć pożyteczny w walce z bezpośrednim wynarodowieniem, na dalszą metę sprzyjał asymilacji Litwinów pruskich w państwie Hohenzollernów, a nie łączności z braćmi za kordonem. Nie sposób mu jednak odmówić właściwości kreujących i inspirujących w dziedzinie narodowej litewskiej kultury i poczucia narodowego.

Pierwszym czasopismem niemieckim ukazującym się na Małej Litwie był wydawany dwa razy tygodniowo, od 1 stycznia 1811 r., w Kłajpedzie „Memelsche Wochenblatt”. Redagował go i wydawał przybyły z Królewca W. Horch⁴⁰. 5 października 1854 r. podczas wielkiego pożaru miasta spaliła się też drukarnia Horcha, co wpłynęło na zaprzestanie edycji „Memelsche Wochenblatt”. W 1812 r. Wilhelm Krauseneck założył w Gąbinie dziennik dla Litwy „Intelligenz-Blatt für Lithauen”. Pismo, redagowane w romantycznym stylu, wychwalało zalety ziemi rodzinnej Litwinów pruskich, o czym mówił artykuł programowy zamieszczony w numerze pierwszym⁴¹. Następczyni „Intelligenz-Blatt” — „Preussisch-Litauische Zeitung” nie miała już takiego lokalno-patriotycznego charakteru, podobnie jak inne niemieckojęzyczne czasopisma: „Volksblatt für Lithauen” (Wystruć 1842) i „Echo am Memelstrom” (Tyłża 1841)⁴².

Dzienniki niemieckie rozchodziły się zarówno wśród Niemców, jak i Litwinów, jednakże dla tych, którzy nie znali języka niemieckiego trzeba było powołać dziennik litewski. Chodziło o pismo niosące przede wszystkim treści religijne, gdyż do takich czytelnik litewski był od dawna przyzwyczajony. W mniejszym stopniu interesowała go polityka, którą mogli znaleźć w czasopismach niemieckich. Tę potrzebę czytelniczą zrealizowali najprzód Johann Heinrich Post, który w 1823 r. założył w Tyłży „Nusidavimai Dievo Karalystėje”⁴³, a w 1832 r. J. F. Kelch⁴⁴, założyciel pisma „Nusidavimai apie Evangelijos — Prasiplatinima tarp žydų ir pogonų” w tym samym mieście⁴⁵. Kelkis osiągnął sukces wydawniczy. Gazeta umieszczała co miesiąc zajmujące opowiadania z życia misyjnego w różnych częściach świata. Ale nierzadko zamieszczała również informacje o polityce rządu pruskiego, o wydarzeniach w ojczystej ziemi i inne materiały, zawsze jednak „pobożnie skromnie i wiernie”⁴⁶. Jeszcze w 1832 r. przeniesiono pismo do Królewca. W XX w. Litwini zarzucali pobożnemu dziennikowi Kelcha, że ten „Missionsblatt” zaniedbał sprawy narodowe Litwy pruskiej i doprowadził do tego, że Litwini pruscy troszczyli się o sprawy pogan więcej, niż o sprawy własnego narodu⁴⁷. W rzeczywistości celem Kelcha było zaoferowanie litewskiemu czytelnikowi zajmującej lektury w ojczystym języku, a dotarcie do tego czytelnika ułatwiał temat religij-

⁴⁰ Fryderyk Wilhelm Horch (1778—1855) i jego spadkobiercy (wdowa Liza Amelia i syn Herman) jako właściciele drukarni i księgarni w Kłajpedzie oddali wielkie usługi na polu szerzenia wydawnictw litewskich.

⁴¹ „Litwa, północny kraik — jest surowym diamentem. Natura bogato obdarzyła ją ciężką, żywną ziemią, dając jej nieprzebrany podziemny skarb w postaci torfu, obfitość wapnia i marglu. Prowincja ta posiada wybrzeże z portem, żalozę, znaczącą spławną rzekę Niemem i mniej znaczącą Pregolę —. Natura nie obdarzyła Litwy dobrodziejstwami południa — to północne niebo posiada jednak swoje wzniosłe piękno — Mieszkańcy Litwy posiadają siłę i zręczność, narodowość, poezję”: G. Töpfer, *Die Presse der deutschen Ostmark*, Zeitungsverlag, 1928, nr 12.

⁴² „Echo am Memelstrom” przemianowane później na „Echo am Memellufer” podejmowało przez jakiś czas szerzej tematykę litewską we wkładce „Anzeigenblatt für Lithauen”, gdy jednak później przyjęło niechętnie wobec Litwinów stanowisko zaczęło tracić czytelników wśród ludności litewskiej: zob. V. Kaupas, op. cit., s. 101.

⁴³ D. Kaunas, *Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524—1940 metais*, Vilnius 1987, ss. 138, 158.

⁴⁴ Johann Ferdinand Kelch (Kelkis) (1801—1877). Nauczyciel, redaktor i wydawca.

⁴⁵ „Begebenheiten über die Verbreitung des Evangeliums zwischen den Juden und Heiden”. V. Kaupas, op. cit., s. 102. „Nusidavimai” są uważane przez badaczy litewskich za pierwsze litewskie pismo periodyczne. Zob. D. Kaunas, *Į lietuvių knygos istorijos. Klaipėdos krašto lietuvių knyga 1919 metu*, Vilnius 1986; tenże, *Kaip atvuls drąsūs prle Nemunelio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a.—XX w. pradžios lietuvių poezijos*, Vilnius 1986, s. 9; ze starszej literatury A. Valaitis, *Sintaus metu lietuvių periodinės spaudos*, Vilnius 1932.

⁴⁶ V. Kaupas, op. cit., s. 102.

⁴⁷ Ibidem.

no-geograficzny. Żadne narodowo-patriotyczne pismo litewskie nie miało wówczas szans dotarcia do Litwinów pruskich. Na Litwie rosyjskiej „Nusidavimai” nie odnosiły skutku dlatego, że drukowane były pismem gotyckim (fraktura), a zawartość artykułów była ewangelicka. Poza tym czytało się tam przeważnie po polsku. Dla Małej Litwy znaczenie pierwszego litewskiego periodyku było jednak ogromne. Był to ważny etap kształtowania się nowoczesnego narodu litewskiego, tak jak całe dotychczasowe życie narodowo-kulturalne Litwinów pruskich. Nurt germanizacyjny zderzył się z nurtem aktywności niemieckich przyjaciół Litwy lub samych Litwinów⁴⁸.

Do r. 1849 „Nusidavimai” pozostawały jedyną gazetą w języku litewskim wychodzącą na Pruskiej Litwie. Później zaczęły ukazywać się następne, przykład Kelkisa znalazł naśladowców. W 1849 r. ukazała się w Kłajpedzie gazeta „Lietuvininkų Prietelis arba Kłajpėdes Zeitung”⁴⁹. Wydawcą był F. W. Horch, jako redaktor podpisywał się „Pfarrer R. Zippel”⁵⁰. Na łamach pisma znajdowały się sprawy polityczne w formie krótkich wiadomości i rozprawki historyczne. Zamieszczano także lżejsze teksty o charakterze rozrywkowym. V. Kaupas przypuszcza, że „Prietelis” istniał do r. 1854, tj. do pożaru wydawnictwa Horcha.

W 1849 r. powstał także słynny „Keleivis iš Karaliaučiaus” („Wanderer aus Königsberg”), którego wydawcą i redaktorem był znawca Litwy, kaznodzieja i badacz języków, Friedrich Kurschat (Fridrichas Kuršaitis)⁵¹. „Keleivis” w ciągu 31 lat (1849—1880) powszechnie czytany, odgrywał dużą rolę w kształtowaniu się poglądów politycznych Litwinów pruskich, toteż wymaga on obszerniejszego omówienia. Z inicjatywą wydawania konserwatywnego pisma dla Litwinów, które mogłoby skutecznie zwalczać poglądy wynikające z niedawnych wydarzeń 1848 r., wystąpił prezes rejencji von Plehwe. Kurschat otrzymał od niego 450 marek rocznej subwencji na wydawanie gazety litewskiej o orientacji konserwatywnej⁵². Tak jak Kelch, również i Kurschat osłonił swoją publicystykę szatą religijną. Wszystkim swoim artykułom wstępnym nadawał formę kazań niedzielnych i umieszczał na pierwszych stronach pisma. „Mądrymi sformułowaniami i pobożną retoryką bronił zasad monarchii i gorąco zwalczał nowe idee rewolucji i demokracji”⁵³. Nigdy przedtem ni potem w prasie litewskiej nie wykorzystywano Biblii w publicystyce politycznej w takim stopniu, w jakim czynił to Kurschat. Zapełniał pismo głównie swoimi materiałami. Oprócz wspomnianych artykułów wstępnych były to podawane w różnych postaciach przeglądy wydarzeń i kroniki, przedruki z innych gazet, informacje o cenach w Królewcu i ogłoszenia kupieckie. Redaktor starał się więc zaspokoić również codzienne potrzeby informacyjne czytelników. Wśród bieżących wiadomości dominowały wieści z Prus (całego Królestwa, a później z Cesarstwa), jak również informacje z życia dworskiego. O królu i rodzinie panującej mówiło się z najwyższym szacunkiem, rejestrowało każdy szczegół z ich życia⁵⁴. Miłość i szacunek

⁴⁸ Nasuwają się tu porównania z niektórymi, polskimi organami prasowymi na Mazurach, jak np. „Przyjacieli Ludu Łecki”, który chociaż bronił języka polskiego na pewno energiczniej niż „Nusidavimai”, wobec państwa pruskiego stał na gruncie całkowitego legalizmu. Zob. J. Jasiński, op. cit., s. 271. Por. także P. Łossowski, *Gazeta „Ausra” i początek narodowego ruchu litewskiego (1863—1886)*, w: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 1, Wrocław 1965, s. 127; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 254—255.

⁴⁹ „Freund der Litauer. Memelländische Zeitung”.

⁵⁰ Rudolph Andreas Zippel (1813—1894), pastor, absolwent Uniwersytetu Królewieckiego.

⁵¹ 1806—1884, profesor Uniwersytetu Królewieckiego, językoznawca, redaktor, wydawca tekstów religijnych. Wydał m.in.: słowniki niemiecko-litewskie i litewsko-niemieckie (1870, 1883) i *Lietuvių Kalbos gramatika* (1876). Pełny tytuł pisma brzmiał: „Keleivis iš Karaliaučiaus Broliam Lietuvininkams žines pernezasas”.

⁵² V. Kaupas, op. cit., s. 104.

⁵³ Ibidem, s. 105.

⁵⁴ Np. *Mūsų karaliūnas bey karaliūniene mieste Dresden* (Nasz następca tronu i jego żona w Dreźnie), *Mūsų karaliūnas ginimo diena* (Urodziny naszego króla) itp.

wobec „Wieszpats”, króla, redaktor starał się rozszerzyć na władze prowincji⁵⁵, dużo pisał o Bismarcku. W zestawieniu z wiadomościami ogólnopruskimi i ogólnoniemieckimi liczba informacji z Prus Wschodnich nie była zbyt duża. Wiadomości z Polski były skąpe, najczęściej w związku z aktualnymi, choć z dużym opóźnieniem, wydarzeniami⁵⁶ i najczęściej w tonie niezbyt życzliwym. Np. wzmiankę o przesładowaniu języka polskiego przez carat autor zakończył uwagą: „Tai Lenkams labai skaudu, ale ka daryti”⁵⁷. Z czasem Kurschat zaczął wypełniać całe szpalty polemiki skierowanymi przeciw wschodniopruskim demokratom. W końcu jednak poczuł, że jego niezawodny dotąd oręż w walce o utrzymanie dawnego porządku rzeczy na Pruskiej Litwie zaczyna być nieskuteczny. Nie miał zrozumienia dla narodowych i demokratycznych dążeń młodszej generacji, toteż sprzedał pismo, na 4 lata przed śmiercią, w 1880 r. Swój wieloletni sukces wydawniczy Kurschat zawdzięczał nie tyle konserwatywnemu kierunkowi pisma, ile religijnej formie publicystycznej, płynnemu stylowi, a przede wszystkim mowie litewskiej i temu, że przez dłuższy czas nie miał poważniejszych konkurentów. Jego program działania sprowadzał się wprawdzie do maksymy: „ja nie jestem powołany przez rejencję aby występować jako obrońca Litwinów, lecz powołany do kształcenia pastorów i pisania podręczników językowych”⁵⁸, nie przeszkodziło mu to jednak stać się jednym z najwybitniejszych publicystów prasy litewskiej w Prusach Wschodnich i krzewicielem języka litewskiego.

Sukces pisma „Keleivis” stał się bodźcem do zakładania dalszych gazet litewskich. Nawet rejencja poczuła się zobowiązana do szerszego uwzględnienia potrzeb tych mieszkańców, którzy nie mówią po niemiecku. W 1852 r. powołano do życia tygodnik urzędowy „Memeler Kreisblatt”, a wkrótce potem analogiczny „Heydekruger Kreisblatt”. Oba pisma wydawano w językach niemieckim i litewskim. Zadaniem wymienionych tygodników było informowanie litewskich czytelników o zamiarach władz rejencyjnych oraz ogłaszanie urzędowych zarządzeń.

Druk wydawnictw litewskich na Małej Litwie umożliwiały liczne drukarnie. Ich rozwój został zapoczątkowany już w 1816 r., gdy władze skasowały państwowy monopol w dziedzinie drukarstwa⁵⁹. Drukowano przede wszystkim książki o treści religijnej i kalendarze⁶⁰. Popularne były zwłaszcza, zapoczątkowane w 1846 r., „Prussiškos Kalendros” i ukazujące się w drugiej połowie XIX w. „Evangeliškos Kalendros” i „Lietuviškos Kalendros”. Znaczną część stanowiły wydawnictwa przerzucone na teren Litwy rosyjskiej, zwłaszcza po r. 1865. Mimo stopniowego nasilania się litewskiego ruchu wydawniczego w Prusach Wschodnich, procesy germanizacyjne nieubłaganie posuwały się naprzód. Dał temu świadectwo A. Schleicher⁶¹, pisząc w 1856 r.: „W Prusach litewskich język i narodowość już prawie bezwyjątkowo ograniczają się na najniższe warstwy społeczeństwa. Szczególnie odnosi się to do południowej części. Powiaty labiewski, wystrucki, gabiński, gołdapski, które pod koniec przeszłego stulecia prawie

⁵⁵ M.in. wiele pisząc o nadprezydencie von Hornie określał go mianem „musu świeżusis [świeżutki, nowiutki — polonizm S. S.] Pons Oberprezidents” (nasz nowiutki Pan Oberprezydent): Keleivis iš Karaliaučiaus, 1869, s. 56.

⁵⁶ Gwoli sprawiedliwości dodajmy, że i Polacy dopiero w 1859 r. zauważyli istnienie czasopisma „Keleivis”. „Z nowości literackich notujemy: W Królewcu wychodzi jedyny na całym świecie pismo periodyczne w języku litewskim pt. «Keleivis»: Gazeta Codzienna, 1859, nr 11, s. 4.

⁵⁷ To Polaków bardzo boli, ale co robić: Keleivis, 1868, s. 144.

⁵⁸ Tėvynės Mylėtojas [J. Šliupas], *Lietuviškėjų raštai ir raštininkai*, Tyžia 1890, s. 47.

⁵⁹ S. Szostakowski, *Początki prasy litewskiej*, ss. 34—35.

⁶⁰ D. Kaunas, *Ŗ lietuvių knygos istorija*, s. 177, uważa, że do 1919 r. kalendarze stanowiły 20% książek wydawanych na Litwie Pruskiej. Należy przypuszczać, że do chwili odrodzenia narodowego Litwinów, gdy zaczęło ukazywać się więcej literatury świeckiej, procent ten był jeszcze większy.

⁶¹ August Schleicher (1821—1868), niemiecki teoretyk językoznawstwa. Autor m.in. pracy *Handbuch der litauischen Sprache*, t. 1—2, 1856, 1857, twórcą pierwszej naukowej gramatyki litewskiej.

całkiem były litewskie, są obecnie niemal do reszty zniemczone; w powiatach piłkalskim, stołupiańskim, tyłżyckim, ragneckim, nizińskim są już nawet na wsi zamożniejsi mieszkańcy Niemcami, tylko w powiecie szyłokarczemskim, a szczególnie kłajpedzkim, żywioł litewski się jeszcze zachował. Miasta wyłącznie niemieckie”⁶². W 1867 r. statystyki niemieckie podawały liczbę 36 000 Litwinów zamieszkałych w rejencji królewieckiej i 111 000 w gabińskiej⁶³. Jednak skład społeczny tej ludności nie wpływał korzystnie na jej świadomość narodową.

ODRODZENIE NARODOWE LITWINÓW PRUSKICH W DRUGIEJ POŁOWIE XIX W.

Według, zgodnych na ogół poglądów badaczy zajmujących się historią Litwy, początków ruchu litewskiego odrodzenia narodowego należy szukać w drugiej połowie XIX w., a ściślej po r. 1864⁶⁴.

Po reformach uwłaszczeniowych i po klęsce kierowanego przez szlachtę polską powstania styczniowego, na Litwie rosyjskiej, odrodził się, jak pisze J. Ochmański, litewski ruch narodowo-kulturalny, zmieniając przy tym swój charakter klasowy ze szlacheckiego na chłopski⁶⁵. Można tu mieć jedynie wątpliwości, czy rzeczywiście stosownym określeniem jest słowo „odrodził się”? W takiej postaci, w jakiej ukształtował się on w drugiej połowie XIX w., nie istniał nigdy przedtem.

W litewskim odrodzeniu narodowym Litwa pruska odegrała rolę szczególną. Mimo dotychczasowej izolacji, różnic religijnych, a nawet różnic w wyglądzie pisma oraz daleko posuniętych procesów germanizacyjnych, Litwini pruscy wnieśli duży wkład w kształtowanie świadomości narodowej braci za kordonem. Litwa pruska ze względu na określoną politykę władz zezwalających na wiele form litewskiego ruchu wydawniczego mogła zaopatrywać w druki litewskie całą Wielką Litwę, szczególnie po 1865 r., w dobie zakazu publikacji alfabetem łacińskim. W ówczesnych warunkach rolę organizatorów produkcji książki litewskiej, tak ważnej dla podtrzymania poczucia odrębności narodowej, zaczęli spełniać Litwini pruscy. Z czasem, niektórzy z nich, nad merkantylne zaczęli przedkładać inne względy, niejasno początkowo uświadamiane wyższe motywacje. Trzeba bowiem pamiętać, że pod zaborem rosyjskim ruch narodowy Litwinów był wczesniejszy niż na Pruskiej Litwie. Można rzec, że do lat osiemdziesiątych XIX w. Litwini pruscy swą działalnością odpowiadali przede wszystkim na zapotrzebowanie zza kordonu, gdy w ostatnim dwudziestoleciu zaczęli tworzyć nowe fakty dotyczące ich samych. Wyjaśnienia tej dysproporcji należy szukać w germanizacji Litwinów pruskich, braku litewskiej inteligencji w Prusach Wschodnich, a także w niedojrzałości ruchu narodowego na Wielkiej Litwie w latach sześćdziesiątych XIX w. i siedemdziesiątych XIX w. Ruch narodowy wśród Litwinów pruskich był rezultatem wielu okoliczności: wzrostu oświaty i kulturalnych aspiracji ludności chłopskiej, rozwoju samorządu terytorialnego i gospodarczego, pojawienia się pierwszych grup inteligentów litewskich czujących w duchu narodowym, impulsów płynących z Litwy, a nawet z Polski⁶⁶.

⁶² Cyt. za J. J. Ossowskim, op. cit., s. 2.

⁶³ „Dziennik Poznański”, 1882, nr 99, 30 kwietnia.

⁶⁴ Przykładowo patrz M. Römer, *Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego*, Lwów 1908, s. 58; J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok 1965, s. 9; *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas* (ligi 1904, metu red. V. Merky), Vilnius 1987, s. 95 i n.

⁶⁵ J. Ochmański, op. cit., s. 11.

⁶⁶ Te ostatnie wpływy zdaje się wyolbrzymiać zarówno publicystyka niemiecka końca XIX w. jak i współczesna nauka niemiecka. Np. gdy Litwini wnosili petycje w sprawie przywrócenia nauki języka litewskiego w szkołach, „Nord Allgemeine Zeitung” pisała, że „jest to nowy dowód, jak daleko polska propaganda rozszerza

Wzrastające zapotrzebowanie sprawiło, że w drugiej połowie XIX w. zwiększyła się liczba drukarni wydających książki i prasę litewską. Zaczęły je drukować znane firmy: O. Mauderode, J. Reyländer, E. Jagomast w Tyłży, J. F. H. Hartung z Królewca i inne⁶⁷.

Tylko bardzo nieliczne drukarnie nie wydawały publikacji litewskich, te natomiast, które to czyniły podzielić można na wyłączanie komercyjne i związane z litewskim ruchem narodowym. Do tych ostatnich należały niektóre drukarnie w Tyłży i Królewcu drukujące książki litewskie na zamówienie biskupa żmudzkiego Macieja Wołoncewskiego. Były to druki o treści religijnej i patriotycznej. W latach 1868—1870 na pograniczu prusko-litewskim działała nielegalna organizacja, zajmująca się dostarczaniem tych publikacji na Litwę, ale została ona zlikwidowana przez policję carską⁶⁸. Mimo przejściowych niepowodzeń w ostatnim ćwierćwieczu XIX w., dziesiątki i setki tzw. księgonoszy — knygonešiai, wielokrotnie przekraczały granicę Prus Wschodnich, kolportując zakazany towar na teren cesarstwa rosyjskiego. „Tyłżyckie pisma” — według współczesnego świadectwa — „całymi pakami szmuglowane były na Żmudź”⁶⁹. Działo się tak mimo zaostrożenia kursu germanizacyjnego od początku lat siedemdziesiątych XIX w. i jakby wbrew tendencyjnie sporządzanym statystykom narodowościowym⁷⁰.

24 lipca 1873 r. we wszystkich szkołach obu rejencji wprowadzono nauczanie w języku niemieckim, czyniąc wyjątek tylko dla nauczania religii w początkowych trzech klasach⁷¹. Od 1876 r. rozprawy sądowe prowadzono wyłącznie w języku niemieckim, bez tłumaczy. Germanizowano również litewskie imiona i nazwiska. Germanizacji sprzyjała duża część duchowieństwa ewangelickiego⁷², a także niektóre pisma, zwłaszcza „Keleivis” i „Konservatyvų draugystės laiškas”, które propagowały niemiecki nacjonalizm i idee monarchistyczne.

Jedną z najwcześniejszych form oporu ludności litewskiej przeciw germanizacji było kierowane do rządu petycje w sprawie nauczania języka litewskiego w szkołach⁷³. Do przygotowania ich powołano w 1879 r. komitet organizacyjny, który redagował i rozpowszechniał odpowiednie odezwy, zbierał podpisy itp. W skład komitetu weszli J. Lapaitis, K. Butkeraitis, E. Dainaitis, a później jeszcze A. Bruožis, M. Jankus, J. Mikšas i J. Lapinas, litewscy działacze kulturalno-oświatowi i wydawcy. W 1879 r., petycję podpisało 17 000 osób, w 1892 — 19 537, a w 1895 — 27 773⁷⁴. Pod koniec lat siedemdziesiątych młodzi inteligenci z Litwy: J. Basanowicz⁷⁵, i J. Šliupas⁷⁶ oraz współpracujący z nimi Niemiec G. Sauerwein⁷⁷ nawiązali kontakt z redaktorami czasopism ukazujących się na Litwie Pruskiej „Naujasis Keleivis” i „Lietuviška Ceitunga”. W rezultacie czasopisma te zaczęły zamieszczać artykuły o tematyce litewskiej

swoje podżegania Hetzerein betreibt”: Kraj, 1883, nr 9, 26 lutego (10 III), s. 12; por. W. Hubatsch, *Masuren und Preussisch Lithauen in der Nationalitätenpolitik Preussens 1870—1920*, Zeitschrift für Ostforschung, 1953, II.3, s. 670.

⁶⁷ S. Szostakowski, *Początki prasy litewskiej*, s. 34.

⁶⁸ Ibidem, ss. 34—35, 40.

⁶⁹ E. Martuszewski, *Polscy i niepolscy Prusacy*, s. 82.

⁷⁰ Przykładem może być statystyka zamieszczona w pracy A. Weissa (*Preussisch Littauen und Masuren, Rudolphstadt 1878—1879*, Bd. 2, Ab. 2, s. 3) dotycząca ludności litewskiej i polskiej w rejencji gabińskiej. Liczbę Litwinów i Polaków, w zestawieniu z obliczeniami M. Królewickiego (Maksymiliana Andrysona), Dziennik Poznański, 1882, nr 99, dotyczącymi r. 1867, obniżono średnio o 25—30% w poszczególnych powiatach; por. także D. Kaunas, *Į lietuvių knygos istorijos*, s. 12.

⁷¹ V. Merkys, op. cit., s. 106.

⁷² Ibidem. W czasie spisu ludności na Małej Litwie w 1890 r. tylko 4 pastorów podało narodowość litewską.

⁷³ Petycje takie kierowano w latach 1873, 1875, 1878, 1879, 1882, 1892, 1895: D. Kaunas, *Į lietuvių knygos istorijos*, s. 12; V. Merkys, op. cit., s. 107.

⁷⁴ V. Merkys, op. cit., s. 107.

⁷⁵ Jan Basanowicz — Jonas Basanavičius (1851—1927) wybitny działacz narodowego ruchu litewskiego.

⁷⁶ Jonas Šliūpas (1861—1944), historyk literatury i publicysta, działacz społeczny.

⁷⁷ Georg Sauerwein (1831—1904), poeta i publicysta, przyjaciel Litwinów.

i treściach patriotyczno-historycznych. Propagandową akcję litewską na krótko osłabiło zamknięcie w 1883 r. czasopisma „Naujasis Keleivis”⁷⁸. Według K. Forstreutera centrum litewskiej emigracji intelektualnej, która włączyła się na Litwie pruskiej do walki o język, i która organizowała litewski ruch narodowo-kulturalny w imperium carskim, była Tyłża⁷⁹, innym ośrodkiem stała się przejściowo Ragneta, gdzie w 1883 r. Litwin pruski J. Mikšas we współpracy z J. Basanowiczem powołał do życia pismo „Aušra”⁸⁰.

„Aušra” odegrała doniosłą rolę w życiu społeczno-kulturalnym Litwy pod zaborem rosyjskim. Choć nie wysuwała idei niepodległościowych, szerzyła umiłowanie historii, języka i narodowej kultury litewskiej. Odegrała także pozytywną rolę na Litwie pruskiej przyczyniając się do kształtowania litewskiej świadomości narodowej. W obronie języka litewskiego występowało także założone w 1879 r. w Tyłży niemieckie towarzystwo pod nazwą „Litauische litterarische Gesellschaft”. Jego członkowie bronili jednak mowy litewskiej z pobudek naukowych, jako języka zagrożonego całkowitym wymarciem w dobie powszechnej germanizacji. Przyszłość okazała, że było to fałszywe założenie. Narodowy ruch litewski na Małej Litwie obejmował coraz szersze kręgi społeczeństwa.

Nowym jego przejawem było powołanie do życia w 1885 r. — z inicjatywy grupy działaczy związanych z „Aušrą” V. Bruožisa, M. Jankusa, V. Kalnaitisa, J. Mikšasa i J. Vanagaitisa — towarzystwa „Birutė”. Towarzystwo miało podwójne zadanie: trafić do całego społeczeństwa litewskiego z wiedzą o historii i kulturze Litwy oraz zespolić dzielnicę litewsko-pruską z odrodzeniem narodowym Litwy⁸¹. Służyły temu zebrania miesięczne, na których starano się zgromadzić jak największą liczbę uczestników, w tym również gości z Litwy. Na zebraniach odczytywano artykuły i rozprawy o tematyce historyczno-patriotycznej, roztrząsano zadania litewskiego ruchu narodowego, deklamowano poezje litewskie, zajmowano się językiem. Towarzystwo gromadziło również litewską bibliotekę i wydawało książki i broszury. Poza Tyłżę towarzystwo aktywnie działało w Ragnecie, Skajsigrach, Płaskzach i Kaukienach⁸². To były centra litewskiej kultury w Prusach Wschodnich. Organizowano tradycyjne święta letnie i zimowe. W 1897 r. w święcie letnim towarzystwa uczestniczyło w Tyłży 800, a w Kłajpedzie około tysiąca osób⁸³. Duże rozmiary miały uroczystości jubileuszowe obchodzone w Tyłży 10 lutego 1910 r.⁸⁴

Oprócz „Birutė” powstały: Litewskie towarzystwo śpiewacze w Tyłży (1895), Zjednoczenie Litewskie w Prusach (1901), Stowarzyszenie „Sandora” (1904), Stowarzyszenie Litewskie w Gąbinie (1910). Od 1911 r. do I wojny światowej powstało na Litwie pruskiej 15 młodzieżowych stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, których działalność koordynowało stowarzyszenie „Sandora”⁸⁵. Ten ruch narodowo-kulturalny w Prusach Wschodnich był ważnym i niezbędnym etapem w rozwoju nowoczesnego narodu litewskiego.

W 1892 r. na Małej Litwie ukształtowała swoje przedstawicielstwo partia konserwatywna pod nazwą Lietuvių konservatyvų skyrimo draugystė⁸⁶. Z jej ramienia do Reichstagu w 1898 r. jako przedstawiciel Litwinów pruskich został wybrany J. Smalaksy,

⁷⁸ S. Szostakowski, *Początki prasy litewskiej*, s. 55.

⁷⁹ K. Forstreuter, *Memelland*, Elbing 1939, s. 45.

⁸⁰ Lit. — jutrzienka.

⁸¹ M. Römer, op. cit., s. 110; V. Merkys, op. cit., ss. 108—109.

⁸² V. Merkys, op. cit., s. 108.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ *Stiftungstest des Byrutė-Vereins in Tilsit*, Allgemeine Litauische Rundschau, Tilsit 1910, nr 8, ss. 194—196. Uroczystość odbyła się w Konzerztgarten. Wystawiono operetkę *Birutė* oraz litewskie kompozycje z Wielkiej i Małej Litwy. Większa część uczestników pochodziła z Tyłży, Kłajpedy, Szyłokarczmy, Nizín i Ragnety, ale byli także goście z Wielkiej Litwy.

⁸⁵ D. Kaunas, *II lietuviu knygos istorijos*, s. 13.

⁸⁶ Towarzystwo litewskiego oddziału konserwatystów.

a w 1903 r. do Landtagu — V. Gaigalaitis⁸⁷. Jednak ruch polityczny z wielu przyczyn pozostawał najsłabszym odcinkiem życia narodowego Litwinów pruskich. Uzewnętrzniało się ono głównie w postaci z rozmachem prowadzonej, na przełomie XIX i XX w., walki o język i narodową kulturę. Do tej pory każdy Litwin, który wydostawał się z masy chłopskiej, stawał się Niemcem⁸⁸, obecnie następowało nasycenie litewskiego środowiska litewskim duchem.

---

⁸⁷ V. Merkys, op. cit., s. 109.

⁸⁸ Por. K. Forstreuter, op. cit., s. 40.

Artykuł zrealizowany został w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych nr 11.06 „Polacy — Niemcy. Tradycje i dążenia”.

DIE PREUSSISCHEN LITAUER
VOM ENDE DES 18. BIS ZU BEGINN DES 20. JH.

Zusammenfassung

Nach der Eroberung Altpreussens und Überschreitung der Memel durch die Kreuzritter begann auf den eroberten Gebieten die deutsche Besiedlung. Fast gleichzeitig drang die litauische Bevölkerung in die Gebiete des ehemaligen Skalovien und Nadrovien ein. Die grösste Intensität der Besiedlung in Richtung der Meeresküste fällt auf die Zeit von 1450 bis 1750. Zu Beginn des 18. Jh. ist die litauische Bevölkerung in Ostpreussen bis am Pregel anzutreffen. Die Bewohner dieser Provinz erfreuten sich seit jeher ihrer Sprachfreiheit und Schulen. Sowohl die fürstlichen Verordnungen als auch die königlichen, preussischen Gesetze waren für die preussischen Litauer in litauischer Sprache abgefasst, litauisch wurde auch in vielen Schulen gelehrt. Reiche Traditionen hatte auch das litauische, gedruckte Wort. Gedruckt wurden litauische Bücher von religiösem Inhalt, ihre Autoren waren gewöhnlich deutsche Pastoren, die in gewissem Grade die litauische Sprache kannten. Trotz der bestehenden Freiheiten machte die Germanisierung der preussischen Litauer schon im 18. Jh. Fortschritte. Die ethnischen Litauer bezeichnete man als Altpreussen, Mitglieder des „preussischen Volkes“, man unterschied sie nicht von Deutschen. Die Besiedlungspolitik der preussischen Regierung, die Einführung der allgemeinen Wehr- und Schulpflicht sowie die Zentralisierung der Verwaltung, wirkten sich mit der Zeit ungünstig für die Litauer aus. Zu Beginn des 19. Jh. nahmen die preussischen Behörden ein langfristiges Programm der Assimilation des litauischen Elements in Preussen an. In der ersten Hälfte des 19. Jh. war das Nationalbewusstsein der Litauer noch nicht herausgebildet, die verschiedensten Faktoren wirkten auf dasselbe ein: im Geiste des preussischen Patriotismus, im Geiste der Stammeseparation aber auch im Geiste nicht klar bewusster ethnischer und sprachlicher Gemeinschaft mit dem russischen Litauen. Nicht proportional zum Stand des Nationalbewusstseins der preussischen Litauer verblieb die sich im 19. Jh. im preussischen Litauen entwickelnde Verlagstätigkeit. In litauischer Sprache wurden Zeitschriften, Kalender, religiöse und weltliche Veröffentlichungen herausgegeben. Das hielt in gewissem Grade die Fortschritte der Germanisierung auf. Die nationale Renaissance der preussischen Litauer — direkte Anregung für dieselbe war eine neue Welle der Germanisierung — trat in der zweiten Hälfte des 19. Jh. ein. Die preussischen Litauer hatten ihren grossen Anteil an der Entwicklung des nationalen Bewusstseins im russischen Litauen. Das preussische Litauen, in Anbetracht der bewussten Politik der Behörden, die die litauische Verlagstätigkeit bestehen liess, war ein bequemes Gebiet, von wo aus man auch das russische Litauen mit litauischen Drucken versehen konnte, insbesondere zur Zeit, als Veröffentlichungen in lateinischem Alphabet verboten waren. Eine der frühesten Widerstandsformen der litauischen Bevölkerung gegen die Germanisierung waren an die Regierung gerichtete Bittgesuche, die den Unterricht in litauischer Sprache betrafen. Eine grosse Rolle auf diesem Bereich fielen auch manchen Zeitschriften und Organisationen zu, hauptsächlich der Gesellschaft „Birutė“. Die politische Tätigkeit blieb jedoch aus vielen Gründen das schwachste Gebiet des nationalen Lebens der preussischen Litauer.